

БОНДАРЕНКО І. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.2>

КОДИФІКАЦІЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ

У науковій роботі досліджено кодифікаційні процеси в державах епохи Середніх віків, їх передумови й особливості. Процеси кодифікації в статті поділено на періоди залежно від особливостей державотворення і правотворення на кожному з етапів історичного розвитку в рамках епохи. Акцентовано увагу на необхідності специфічних кодифікаційних процесів унаслідок становлення нового суспільства. Визначено особливості змістовної характеристики кодифікаційних процесів V–VI ст., серед яких – централізація влади як принципова умова кодифікації; трансформація одного різновиду соціальних регуляторів (норм релігії) в іншу (норм права); зміст кодифікованих актів орієнтувався на охоплення кодифікаційними процесами не окремої галузі права, а всього національного права; слабкість систематизації матеріалів. Установлено принципову специфічність розвитку кодифікаційних процесів за часів середньовіччя в іудейському праві внаслідок розвитку й ускладнення нормативного регулювання, що призводило до значної кількості текстів релігійного характеру, які треба було сформувати як складники єдиної системи, крім того, існування іудейського права не було обумовлене існуванням іудейської держави. З'ясовано підстави прискорення процесів кодифікації в Європі з XV ст. і визначено основні характеристики цього періоду розвитку кодифікації. Автором окреслено проблеми, які виявлені внаслідок фіксації правових звичаїв, їх опису та підготовки збірок. До таких проблем автор зараховує наявність принципових суперечностей окремих звичаїв, що іноді виключало можливість їх сумісного застосування. Визначено специфічні риси процесу кодифікації, що відбувався в колишній Російській Імперії, з урахуванням культурно-історичних особливостей кодифікації регіону. Найбільш реальний шлях подолання конфліктної ситуації в правозастосуванні того часу – не лише фіксація правових звичаїв, а й пошук якось загального знаменника у формі загального звичаєвого права. За результатами проведеного дослідження автор дійшов висновку про багатоманітність кодифікаційних процесів у рамках епохи Середньовіччя в різних державах і про безумовний вплив на досліджувані процеси норм звичаєвого права.

Ключові слова: кодифікація, законодавство, кодифікований акт, кодекс.

Bondarenko I. M. Codification in the Middle Ages

The scientific work investigates the codification processes in the states of the Middle Ages, their preconditions and features. The processes of codification in the article are divided into periods depending on the features of state formation and law-making at each stage of historical development within the era. Emphasis is placed on the need for specific codification processes due to the formation of a new society. The peculiarities of the substantive characteristics of the codification processes of V–VI centuries are determined, among which: centralization of power

as a fundamental condition of codification; transformation of one kind of social regulators (norms of religion) into another (norms of law); the content of codified acts was focused on the coverage of codification processes not of a particular branch of law, but of national law as a whole; weakness of systematization of materials. The fundamental specificity of the development of codification processes during the Middle Ages in Jewish law due to the development and complexity of regulations, which led to a significant number of religious texts that had to be formed as part of a single system, and because the existence of Jewish law was not conditioned existence of the Jewish state. The bases of acceleration of codification processes in Europe since the XV century are established and the basic characteristics of this period of development of codification are defined. The author outlines the problems that have emerged as a result of fixing legal customs, their description and preparation of collections. To such problems the author attributes the existence of fundamental contradictions of individual customs, which sometimes precluded the possibility of their joint application. The specific features of the codification process that took place in the former Russian Empire are determined, taking into account the cultural and historical features of the codification of the region. The most realistic way to overcome the conflict situation in the law enforcement of that time, the author is not only the fixation of legal customs, but also the search for a common denominator in the form of common customary law. According to the results of the study, the author came to the conclusion about the diversity of codification processes in the Middle Ages in different countries and the unconditional influence of the studied processes of customary law.

Key words: *codification, legislation, codified act, code.*

Вступ. Кодифікація є невід'ємним складником правотворчого процесу, відіграє важливу роль у правозастосуванні, а відтак для досягнення мети вдосконалення кодифікаційних процесів сучасності, з огляду на історичний розвиток досліджуваних процесів, необхідним є здійснення детального аналізу кодифікаційних процеси у державах епохи Середніх віків, їх передумов та особливостей.

Теоретичним підґрунтям для статті стали праці вчених-юристів, зокрема праці О.А. Борзунової, Р. Кабрияк, Е.І. Кичанова, І.Б. Новицького.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити кодифікаційні процеси в державах епохи Середніх віків, виокремити їх особливості.

Результати дослідження. Аналізуючи процеси кодифікації в епоху середньовіччя, треба враховувати ту обставину, що ті процеси деталізувалися та зазнавали відповідного впливу, що пов'язано з падінням Римської Імперії. Лише в V–VI ст. з'являються примітивні кодифіковані акти, які набували форми юридичних збірників. Становлення нового суспільства вимагало специфічних кодифікаційних процесів, особливості яких зумовлювалася необхідністю співіснування загарбників і мешканців територій, які були підкорені. Кодекс Евріха (476 р.) з'явився як сукупність законодавчих приписів для візиготів, що звільнені від Риму, і поєднував норми германського походження та латинський спадок [1, с. 41]. У 496 р. з'являється Салічна правда як сукупність приписів репресивного характеру, що мали діяти на території всього королівства Хлодвіга. Компіляцією римських юридичних джерел став Римський закон візиготів (506 р.). Тривалий період після цього процеси кодифікації сходили нанівець. Підставою цього було дроблення територій центральної влади, що відбувалося й за відсутності потреб нормативного закріплення всеосяжної централізації.

Особливостями змістової характеристики кодифікаційних процесів того часу були такі [2, с. 42]:

а) принциповою умовою кодифікації є централізація влади, необхідність появи та існування збалансованої сукупності законодавчих норм для управління поведінкою знач-

ної кількості осіб. Саме тому зрозуміло, що примітивні форми кодексів характеризують розвиток законодавства в окремих містах (Ордонансі Севілії 1527 р., Кутюми Іпра 1535 р., Кутюми Антверпина 1582 р. тощо);

б) кодифікація стосувалася виключно норм релігійного права. Тобто кодифікація середньовіччя характеризувалася трансформацією одного різновиду соціальних регуляторів (норм релігії) в іншу (норм права). Близько 600 р. в Галії складається перше систематичне зібрання канонічного права, за яким з'явилася через декілька років *Hispana* (Збірка канонічного права, що складена під керівництвом архієпископа Севілія й Сидора Севільського);

в) зміст кодифікованих актів орієнтувався на охоплення кодифікаційними процесами не окремої галузі права, а всього національного права. Так, однією з перших кодифікацій в Іспанії стала кодифікація, яка відбулася в Кастилії в 1256–1263 роках. Сім партид (*Siete Partidas*) включали сім частин, кожна з яких була присвячена певній сфері правового регулювання: 1 частина – церковне право (включало й деталізацію міста католицької церкви в державному та суспільному житті); 2 частина – королівська влада, діяльність органів управління; 3 частина – судове провадження; 4 частина – сімейне право; 5 частина – договірне право; 6 частина – злочини; 7 частина – покарання. Окремі розділи виглядали як повтор, переказ римського права або канонічного права. Водночас фаховість такого підходу проявився й у тому, що досить тривалий час подібні правові конструкції існували не лише в Іспанських колоніях Латинської Америки, а й у незалежних державах, які виникли на їхній базі [3, с. 12–13];

г) кодекси XII–XVIII ст. характеризувалися дуже слабкою систематизацією матеріалів. Із цього випливало, що вони відрізнялися казуїстичністю, умовністю та приблизністю формулювання норм. Дуже поверховою виглядала й структура кодексів, і справа не в тому, що була відсутня Загальна частина, а в тому, що дуже поверхові підходи характеризували взагалі позиції стосовно єдності та змістовності щодо родових визначень, категоріального апарату загалом.

У IX ст. у Франції з'являються дві компіляції, які включали як аутентичні тексти, так і подробиці римського права (*Лжекапітулярії* та *Лжедекреталії*), що широко використовувалися в подальшому. В XI ст. кодифікаційними процесами займаються передусім представники церкви (Декрет єпископа Бурхарда – компіляція 1700 фрагментів ранніх канонічних зібрань; Декрет єпископа Івона – 3760 фрагментів тощо). Найбільш знаковим актом цих часів можна вважати Декрет Граціана (Балонія 1140 р. – неофіційна компіляція, що упорядкувала весь правовий масив Церкви). Граціан систематизував і призвів у відповідність одне з одним тексти різного походження та розташував їх в ієрархічному порядку залежно від джерела [2, с. 43]. Відсутність прямої юридичної сили цього декрету доповнювалися його значним авторитетом при застосуванні. Він стає основним джерелом у канонічному праві та замінює всі компіляції, які були до цього. На початку XIII ст. папи Інокентій III і Григорій IX ставлять за мету систематизацію текстів канонічного права, що призводить до появи декреталії Григорія IX (1234 р.). Пізніше з'являлися декреталії інших керівників католицької церкви до появи фундаментального джерела канонічного права *Corpus juris canoness* – 1582 р., який діяв до прийняття в 1917 р. Кодексу канонічного права.

Принципова специфічність характеризує розвиток кодифікаційних процесів за часів середньовіччя в іудейському праві. Це пов'язано з двома зустрічними процесами. З одного боку, розвиток та ускладнення нормативного регулювання призводили до значної кількості текстів релігійного характеру, які треба було сформулювати як складники єдиної системи. З іншого боку, існування іудейського права не було обумовлене існуванням іудейської держави. Кодифікація іудейського права передбачала відповідну «стратегію виживання» [2, с. 44–46]. Це призвело до появи *Machneh Torah* (наслідування закону чи стисле викладення змісту закону), яка написана Моисеєм Майонідам. Метою «Мішне Тори» було зближення іудаїзму з раціоналізмом Аристотеля шляхом кодифікації іудейського права. 14 книг, які входять у цей кодекс, охоплюють 15 тис. норм релігійного іудейського права, до яких належать норми цивільного та кримінального права.

З XV ст. процеси кодифікація в Європі суттєво прискорюються. Підстави цього зумовили декілька аспектів:

а) глибинною умовою в цьому сенсі стало підсилення централізованою влади, що виражається в законотворчій активності, систематизації нормативних приписів;

б) розвиток економічного обороту в цей період, що не співпадало з розгалуженістю та несистемністю чинних правових норм. Саме через кодифікацію як засіб упорядкування, уніфікації масиву правового матеріалу він і характеризував підстави поширення кодифікаційних процесів;

в) особливості стану та розвитку культури за часів епохи Відродження, що зумовлювало появу бажання й досвіду запозичення античних форм правового регулювання, копіювання юридичних текстів Стародавнього Риму та Греції;

г) етапний розвиток технічних засобів організації життя суспільства, що призвело до можливості якісного й інтенсивного копіювання текстів в умовах переходу від книгописання до книгодруку. Можливість друкувати значну кількість екземплярів законодавчих актів водночас зумовила перехід знайомства з ними на новий рівень.

Наявність значної кількості локальних норм звичаєвого права (Кутюмов) зумовлювала принципові труднощі в їх застосуванні, що зумовило з XIII сторіччя процеси їх принципової уніфікації, починаючи з приватних збірок норм звичаєвого права (у Франції «Порада другу» П'єра де Фонтена – 1258 р.; «Книга про правосуддя та промова адвоката» – 1260 р.; «Заклад святого Людовика» – 1270 р.; у Норвегії – уніфікація локальних систем права, що зроблено в 1274 р. королем Магнусом Хаконарсоном, тощо).

Цей період розвитку кодифікації характеризувався декількома особливостями: 1) значна частина кодифікаційних норм або повторювали, або трансформувала запозичені норми кодифікаторів Давнього Світу. Так, абат Де Сен-П'єр писав Людовику XV стосовно змісту королівських ордонансів: «Ви в змозі, Сір, зробити набагато більше для щастя Ваших підлеглих, ніж Юстиніан зробив в ім'я підлеглих свої ... Тоді Ви станете не тільки великим благодійником французької нації, але також одним із найвеличніших благодійників всього людства» [2, с. 252]; 2) багато в чому кодифікаційні норми або дублювали, або поєднували правові приписи з релігійними постулатами; 3) для нього були характерні спроби систематизації не лише релігійних норм, які набули правової форми та безпосередньо правових норм, а й спроби формування прецедентних інструментів правового регулювання. До останніх можна зарахувати «Кутюми Бовезі» (1283 р.) Філіпа де Бомануара. Ця збірка включала систематизовану сукупність норм, що застосовувалися судом графства Клермон, який розташовувався в місті Бовезі.

Фіксація правових звичаїв, їх опис і підготовка збірок виявила й чимало проблем, коли окремі звичаї знаходилися в принципових суперечностях, що іноді виключало можливість їх сумісного застосування. Саме тому найбільш реальним шляхом подолання такої конфліктної ситуації була не лише фіксація правових звичаїв, а й пошук якось загального знаменника у формі загального звичаєвого права. Подібне накопичення масиву правового матеріалу у Франції відзначилося якісним етапом узагальнення, що здійснилося Карлом VII в 1453 р. в ордонансі Монтіль-ле-Тур. Ця збірка об'єднувала кутюми Північної Франції. Указана тенденція не була характерною виключно для Франції. У 1530 р., відповідно до рішення короля Нідерландів Карла V, була розпочата робота щодо фіксації всіх правових звичаїв Нідерландів. Цей процес тривав 2 сторіччя, підсумковий варіант увібрав до себе більш ніж 700 звичаїв. Систематизація на території Київської Русі зумовила появу знакової правової пам'ятки – Руської Правди [2, с. 46–47].

Значними специфічними рисами характеризувався процес кодифікації, що відбувався в колишній Російській Імперії [3, с. 19–25]. Поява в 1649 р. Соборного укладення спиралася на досвід створення правових норм, що містилися в судовниках; указних книгах; царських указів; думських вироків; рішення земських соборів тощо. Особливістю Соборного укладення була орієнтація на релігійно-православне розуміння юридичних і політичних процесів. Воно складалося з 967 статей, 25 глав (про суди, про вотчини, про богохульників

тощо). Ураховуючи культурно-історичну специфіку процесу кодифікації в цьому регіоні, Г.І. Муромцем підкреслював: «У силу об'єктивно-суб'єктивної природи правової культури ідеї й система цінностей цього суспільства, по суті, зумовлюють у кожний період історії характер праворозуміння та обумовленої ним юридичної техніки. Якщо це так, то не може бути поняття кодифікації єдиного для всіх епох і правових культур» [4, с. 74–75].

Особливості динаміки кодифікаційних процесів на цій території пов'язують з уособленням двох підходів, що відображалися на процесі нормотворчості:

а) перший уособлювався в особливостях національних правових традицій і державних інститутів. Деталізація цих особливостей відображалася в специфічних напрямках економічного прогресу, колективних формах господарювання (спільнота, артіль, кооператив тощо), переважання колективістських елементів правосвідомості, тісна пов'язаність із православною гілкою християнства [5, с. 176]. Г.Ф. Шершеневич акцентував увагу на типологічному незбігу російського суспільства із суспільством розвинутих країн Європи того часу. На його думку, це зумовлювало відсутність спільного в культурному відношенні народів Росії з європейськими [6, с. 29];

б) другий підхід, як підкреслює Борзунова, полягав у тому, що дорядянська правова культура від Руської Правди (11 ст. до 1917 року) виражала соціально-економічну та культурну відсталість розвитку права та юридичної техніки, державного управління та правосуддя. [3, с. 21]. Е. Аннерс пов'язувала це з авторитарним типом влади, що копіювався на теренах Росії після татарського ярма. Ми вважаємо, поверховим підхід до такої класифікації. Навряд чи логічно поєднувати період розвитку Київської Русі та розвитку Росії. Останньої не існувало, коли в демократичній, проєвропейській державі Київській Русі з'явилася одна з пам'яток європейського права – Руська Правда. Тобто особливості розвитку російських кодифікаційних процесів доцільніше пов'язувати з періодом значно пізнішим і не включати до нього тих часів і тих територій, які до розвитку Російської держави не мають ніякого стосунку. Г.Ф. Шершеневич, аналізуючи соціально-економічну та культурну відсталість Росії, у тому числі й у правовій сфері, яка зумовлювала необхідність рецепції права розвинутих європейських країн і запозичення і них кодифікаційних надбань, підкреслював: «Московський уряд широкою рукою черпав із іноземного права» [6, с. 29].

Певний етап зміни підходів до кодифікації пов'язується з часами Петра I, коли йшло пряме запозичення норм іноземних актів. Специфікою цього етапу було те, що кодифікаційні роботи зводилися лише до перекладу іноземного акта російською мовою та проголошення його російським [4, с. 76–77]. Так, наприклад, Військовий устав 1716 р. був перекладом шведського Військового уставу 1683 р., були перекладені та застосовувалися також шведський Табель про ранги, шведський морський артикул тощо [6, с. 256]. Підготовка повного зібрання законів і Зводу законів Російської Імперії М.М. Сперанським була запозиченням ідей представника британської науки Френсіса Бекона [7, с. 34].

Неефективність процесу кодифікації тих часів у Росії пов'язувалася з: а) відсутністю політичної волі у влади; б) відсутністю зацікавленості й розуміння додержання кодифікаційних норм більшістю членів суспільства; в) відсутністю професійних юридичних кадрів. М.М. Коркунов підкреслював, що на момент прийняття Зводу законів у 1832 р. роботу з його вивчення, аналізу його юридичної природи не було кому робити [8, с. 3].

З XVI сторіччя процес кодифікації переходить у нову якісну форму. Це пов'язується з етапом підсиленням королівської влади, що відображається в тому числі й в інтенсивній законотворчій діяльності. Якщо кодифікація до цього була зосереджена на систематизації норм звичаєвого права, норм наявних до цього моменту упорядкування та систематизації матеріалу, то кодифікація цих часів спрямовувалася на впорядкування власних норм, норм, що лише народжувалися. Зрозуміло, що вони відразу не могли замінити чинні норми, але основна увага в кодифікаційних процесах була перенесена на норми, які лише з'являлися (Кодекс Фабера у Франції – 1605 р.; Кодекс Леопольда в Австрії – 1670 р.; Кодекс Карла в Італії – 1726 р. тощо). Хотілося б підкреслити, що в цей період об'єктом кодифікаційних

процесів ставали кутюми (у Франції), які систематизувалися та незмістовно перероблялися. Окремі кодекси об'єктом упорядкування виділяли судові рішення. До таких актів можна зарахувати Кодекс судових рішень, що було опубліковано президентом Паризького парламенту Де Броссом у 1612 р. [2, с. 48–49].

Певною особливістю характеризувалися ці процеси в Англії. Із цим пов'язувалася поява прецедентних засад правового регулювання. Основою їх були так звані *year books* – щорічні збірки судових рішень. Подібні описи робилися щорічно й охоплювали рішення судів. У 1616 р. Френсіс Бекон (філософ-матеріаліст, лорд-канцлер за часів Якова I) пропонує підготовку не лише узагальнення норм, що містилися в *year books*, а і їх раціональну систематизацію. У «Пропозиції з приводу узагальнення й удосконалення права Англії» він виклав цю ідею, яку не вдалося реалізувати через конфлікт між королем і Парламентом [2, с. 49].

Процеси кодифікації призводять до поєднання норм звичаєвого права, права Стародавнього Риму норм, які з'являються в ці часи як результат законотворчості центральної влади та рішень судів. Цікаво, що кодифікаційні процеси стосуються не лише матеріальних і процесуальних приписів, що об'єднуються в кодекси, деталізація стосується й самої процедури нормотворчості. За методикою Пюссора, законотворчий процес передбачав декілька етапів: а) підготовку проектів-статей адвокатами; б) розгляд цих проектів Генеральною радою з реформи правосуддя (за відсутності безпосередніх розробників – адвокатів); в) голосування щодо включення пропозицій адвокатів до єдиного зводу ордонансів; г) остаточне рішення (належало виключно королю) [2, с. 53, 60]. Саме за цією процедурою прийнято Кодекс Людовика (1670 р.) про цивільне судочинство; Ордонанс 1670 р. про кримінальне судочинство; Ордонанс 1673 р. про торгівлю (Кодекс Саварі); Ордонанс 1685 р. про регламентацію рабства в колоніях (Чорний кодекс). У 1752 р. з'являються Сільськогосподарський кодекс Буше д'Аржиса, у 1757 р. – Кодекс поліції Дюшена.

Цей період можна вважати певним переломним моментом щодо підходу до розуміння змісту кодексу. У більшості випадків кодифіковані акти до цього базувалися на античному правовому надбанні. Останнє являло собою поєднання (іноді не досить системне) об'єднання різногалузевих норм. Такі акти включали приписи цивільного, кримінального, податкового та інших галузей. Нерідко сюди додавалися й окремі релігійні норми. До цього додавалися й ідея філософії Просвіти щодо можливості та доцільності створення загального кодексу, який об'єднував би регулювання абсолютно всіх відносин. Найбільшої визначеності цей підхід набув у Бентама в Панноміоні (всезаконнику), який він пропонував скласти спочатку для однієї країни, а потім переносити до інших. Із середини XVII ст. почали народжуватися концептуально-цілісні кодекси, які зосереджували предмет регулювання до окремого предметного кола однієї галузі (Кримінальний кодекс Баварії – 1752 р., Цивільний кодекс Баварії – 1759 р.) [2, с. 332, 390].

Обґрунтоване розмежування норм, які кодифікувалися на базі раціонального уявлення щодо предметної природи відносин, призвело до розробки п'яти фундаментальних кодексів, які було прийнято у Франції на початку XIX ст. У цей період кодифікаційні напрацювання відображають і розвиток наукових уявлень щодо побудови та розмежування галузей права. У Франції з'являються Лісовий кодекс (1827 р.), Сільськогосподарський кодекс (1898 р.), Трудовий кодекс (1910 р.), Кодекс морських робіт (1926 р.), Фіскальні кодекси. Останні було інкорпоровано до Податкового кодексу аж у 1950 р. [9].

Висновки. Особливостями змістової характеристики кодифікаційних процесів епохи Середньовіччя є: централізація влади як принципова умова кодифікації; трансформація одного різновиду соціальних регуляторів (норм релігії) в іншу (норм права); зміст кодифікованих актів орієнтувався на охоплення кодифікаційними процесами не окремої галузі права, а всього національного права; слабкість систематизації матеріалів. Необхідність специфічних кодифікаційних процесів в епоху Середніх віків виникла внаслідок становлення нового суспільства.

Список використаних джерел:

1. Новицкий И.Б. Римское право. Москва, 1998. С. 29–34. Кабрияк Р. Кодификация / пер. с фр. Л.В. Головки. Москва : Статут, 2007. С. 41.
2. Кабрияк Р. Кодификация / пер. с фр. Л.В. Головки. Москва : Статут 2007. С. 42.
3. Борзунова О.А. Теория и практика кодификации в налоговом праве. Москва : ЮНИТИ, 2009. С. 12–13.
4. Муромцев Г.И. О культурной исторической специфике российских кодификаций. *Кодификация законодательства: теория, практика, техника*. Нижний Новгород, 2009. С. 74–75.
5. Синюков В.М. Российская правовая система: Введение в общую теорию. Саратов : Полиграфист, 1994. С. 176.
6. Шершеневич Г.Ф. история кодификации гражданского права в России. Казань, 1893. С. 29.
7. Сергиевич В.И. Конспект по истории русского права. Санкт-Петербург, 1904. С. 34.
8. Коркунов Н. Н. Значение Свода законов. Санкт-Петербург, 1892. С. 3.
9. Пилипенко А.Н. Классификация и систематизация законодательства Франции. *Журнал российского права*. 2001. № 9.

